

DIFFERENT APPROACHES TO THE DEVELOPMENT OF POLITICAL ELITE THEORY AND ITS EVOLUTION

Khayrullo Tukhtaboev

Researcher

National University of Uzbekistan

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: G.Moska, V.Pareto, society, elitism, governance, elite degradation, elite circulation, political elite, recruitment, ruling group, bureaucracy, state.

Received: 10.04.22

Accepted: 12.04.22

Published: 14.04.22

Abstract: The article examines the peculiarities of the recruitment of elites, the study of the theory of political elites by foreign and Uzbek scholars. The fact that the theory of the political elite has been studied by scholars and their different approaches to the problematic situations of the political elite and the specific solutions to their formation have been analyzed and revealed through theories. Within the framework of elite theories, the modern features of the emerging Uzbek elite and some problems and solutions in its formation are analyzed.

СИЁСИЙ ЭЛИТА НАЗАРИЯСИНING РИВОЖЛАНТИРИШДА ТУРЛИ ХИЛ ЁНДАШУВЛАР ВА УНИНГ ЭВОЛЮЦИЯСИ

Хайрулло Тўхтабоев

Тадқиқотчи

Ўзбекистон Миллий университети

Тошкент, Ўзбекистон

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: Г.Моска, В.Парето, жамият, элитаризм, бошқарув, элита деградацияси, элита циркуляцияси, сиёсий элита, рекрутация, ҳукмрон гуруҳ, бюрократия, давлат.

Аннотация: Мақолада сиёсий элита назариясининг хориж ва ўзбек олимлари тамонидан ўрганилганлиги элиталар рекрутациясининг ўзига хос хусусиятлари ўрганилган. Сиёсий элита назариясининг олимлар тамонидан ўрганилганлиги ва уларнинг турли хил ёндашувлари сиёсий элитанинг муоммоли ҳолатларига ва уларнинг шаклланишидаги ўзига хос ечимлар назариялар орқали таҳлил қилинган ва очиқ берилган. Элита назариялари доирасида шаклланаётган ўзбек элитасининг замоанвий хусусияти ва уни шакллантиришдаги айрим муаммолар ва ечимлари таҳлил қилинган.

РАЗНЫЕ ПОДХОДЫ К РАЗРАБОТКЕ ТЕОРИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ И ЕЕ ЭВОЛЮЦИИ

Хайрулло Тухтабоев

Исследователь

Национальный университет Узбекистана

Ташкент, Ўзбекистон

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Г.Моска, В.Парето, общество, элитарность, управление, деградация элиты, циркуляция элиты, политическая элита, вербовка, правящая группа, бюрократия, государство.

Аннотация: В статье рассматриваются особенности рекрутирования элит, изучение теории политических элит зарубежными и узбекскими учеными. Дело в том, что теория политической элиты изучена учеными, и их различные подходы к проблемным ситуациям политической элиты и конкретным решениям их формирования были проанализированы и выявлены через теории. В рамках элитарных теорий анализируются современные особенности формирующейся узбекской элиты и некоторые проблемы и решения в ее формировании.

КИРИШ

Сиёсатшуносликда “элита” атамаси 1897 йилда италиялик иқтисодчи ва социолог Вилфредо Парето томонидан киритилган. Бу термин пайдо бўлгандан сўнг, унинг ватандоши Гаetano Москва 1881 йилда “ҳукмрон синф назарияси”ни ишлаб чиқди ва “элитаризм” атамаси билан синоним сифатида қараладиган “сиёсий синф” тушунчасини илмий муомалага киритди. Замонавий сиёсатшуносликда “элита” атамаси америкалик сиёсатшунос Харолд Дуайт Лассвелл асарлари туфайли мустаҳкам ўрнашган.

Дастлаб «элита» тушунчаси қадимги даврда бошқа мамлакатларда пайдо бўлган бўлсада, XX аср бошларига келиб сиёсатшунос олимлар Сорел ва Парето тадқиқотлари натижаси ўлароқ, у Франция сиёсий фанларида кенг тарқалди. Уруғчилик тузумининг инқирозга юз тутиш давридаёқ жамиятни олий ва қуйи, аслзода ва авом одамлар, аристократия ва оддий одамлар каби сифатларга бўлишга доир қарашлар шаклланган эди. Айниқса, бу каби қарашлар Конфуций асарларида кенг таҳлил этилди. Кейинчалик Платон, Флоробий, Макиавелли, Карлсиль ва Ницше асарларида ҳам унга муҳим аҳамият берилди. Лекин уларда элита назарияси чуқур асослаб берилмади. XIX аср охири-XX аср бошларида Гаetano Москва, Вилфредо Парето ва Роберт Михельс кабилар томонидан элита назариясига асос солинди.

Ҳозирги замон сиёсий фани сиёсий элита деганда сон жиҳатдан кўп бўлмаган имтиёзли гуруҳни яъни фаол сиёсий фаолиятни олиб бориш учун зарур имкониятга эга бўлган ва сиёсий ҳокимият ёрдамида қарорларни қабул қилишга ва амалга оширишга тўғридан тўғри ёки билвосита таъсир кўрсатишга қодир гуруҳни элита деб ҳисобланади.

Элита тушунчаси француз тилидан таржима қилинганида “сараланган” ва “танланган” маъноларини англатади. Кундалик ҳаётда у икки хил мазмун касб этади. Бу маънода “элита” “элита дон”, “элита от”, “элита қўшин”, “элита нав” каби сўз бирикмалари шаклида ишлатилади. Бу каби талқинлар қулдорлик ва феодал жамиятларида элита сифатида пайдо бўлган аристократия (“аристос” сара маъносини англатгани учун “сараланганлар ҳокимияти”) қатламига нисбатан ҳам қўлланилган.

Москва инсоний жамият мафкуравий ва ижтимоий кўринишларини ўзгартиришига қарамасдан, ўз моҳиятига биноан ўзгармайди, деган перманентизм модели принципларидан келиб чиқди. Шундан келиб чиқиб Москва жамиятнинг ҳокимият тузилмаси қадимги даврда ҳам, ҳозирги даврда ҳам принципиал жиҳатдан бир хилдир, деган гипотезани илгари сурди. Ҳар қандай жамиятда бошқарувчи, сиёсий синф мавжуд. Унинг нуқтаи назарича, бу синф ҳар қандай жамиятда қам ўзининг ўзгармайдиган

белгиларига эгадир. Агар элитанинг сифатларини, ўзини ўзи айнанлаштиришини, ўз рухий ҳолатини англаши каби жиҳатларини бир томонда қолдириб турилса, у ҳолда унинг фақат тоза технологик ва функционал тасвирлашининг ўзи қолади.

АСОСИЙ ҚИСМ

“Элита” атамаси сиёсатшунослик фанида XX асрнинг бошларида Сорель ва Паретоларнинг асарлари туфайли кенг тарқалди. Лекин таъкидлаш жоизки, сиёсий элиталар ҳақидаги дастлабки ғоялар айнан шу даврдагина пайдо бўлмаган. Қадим замонларда, яъни уруғчилик тузумининг емирилиши давридаёқ жамиятнинг юқори ва қуйи табақаларга, олижаноблар ва авом халққа, аристократлар ва оддий кишиларга бўлинганини уқтирувчи қарашлар мавжуд эди. Конфуций, Афлотун, Макиавелли, Карлейль, Ницшеларнинг асарларида бу ғоялар мантикий асослаб берилди ва ривожлантирилди. Бироқ бу каби элитар назариялар жиддий илмий таҳлилга муҳтож эди. Элиталар ҳақидаги ана шундай замонавий, мумтоз назариялар XIX аср охири -XX аср бошларида пайдо бўлди. Уларнинг вужудга келиши Гаэтано Моска, Вильфредо Парето ва Роберт Михельсларнинг номлари билан боғлиқ.

Элита ва унинг жамият тараққиётига таъсирини ўрганиш узок асрларга бориб тақалади. Турли даврлар ва миллий маданиятлар тадқиқотларнинг кўп қирралилигини ва элиталарни ўрганадиган турли хил назарий мактабларни олдиндан белгилаб қўйган. Элита назариясининг асослари, унинг асосий тамойиллари дастлаб Г.Моска, В.Парето, Р.Мишелс, М.Вебер ва бошқа қатор элитологлар томонидан ишлаб чиқилган. Ижтимоий фанларнинг ушбу йўналиши асосчиларининг хизматлари, авваламбор, улар ҳар қандай жамиятни элита ва кўпчиликка бўлинишининг муқаррарлигини очиб беришида, бу бўлиниш сабабларини аниқлашга, менежерлар гуруҳи илмий тадқиқот объекти.

Жамиятда содир бўладиган ўзгаришлар туфайли ана шу икки кўринишдаги элиталардан бирининг устунлигига путур етади, деб уқтиради В.Парето. Масалан, “тулкилар”нинг ҳукмронлиги тарихнинг сокин босқичларида самарали бўлса, қатъий ҳаракат ва куч ишлатиш талаб қилинган пайтларда улар яроқсиз бўлиб қоладилар. Чунки уларнинг қатъиятсизлиги жамиятдаги норозиликни кучайтириб юборади. Ана шундай вақтларда жамиятда контрэлита (“шерлар”) кучайиб, халқ кучини сафарбар қилган ҳолда ҳукмрон элитани ағдаради ва ўз ҳукмронлигини ўрнатади.

Сиёсий элита назариясининг ривожлантирилишига ҳисса қўшган яна бир олим Роберт Михельс жамиятнинг элитарлигини келтириб чиқарувчи ижтимоий механизмларни тадқиқ қилди. Элитарлик сабабларини шарҳлашда Р.Михельс Г.Моска

билан ҳамфикр булсада, у ташкилотчилик қобилятларига алоҳида урғу беради. Унинг фикрича, жамият ташкилий тузулмаларининг ўзи элитарликни кучайтиришга, бошқарувчилар табақасининг мартабасини оширишга хизмат қилади. Р.Михельс жамиятнинг тузилиши элитарликни талаб қилиши ва элиталарнинг мавжудлиги қонуният эканлиги тўғрисида хулоса чиқаради.

Жамиятда “олигархиянинг темир қонуни” амал қилиши ҳақидаги фикр ҳам Р.Михельсга тегишлидир. Бу фикрларини у “Сиёсий партиялар. Демократиядаги олигархик йўналишлар ҳақида очерк” (1911 йил) номли асарида баён этади. “Олигархиянинг темир қонуни”га кўра, жамият тараққиётининг ажралмас белгиси – йирик ташкилотларнинг тузилиши - сўзсиз жамият бошқарувининг озчилик қўлида тўпланишига (олигархиялашув) ва элитанинг шаклланишига олиб келади. Чунки бундай йирик ташкилотларларни бошқаришда унинг барча аъзолари иштирок эта олмайдилар. Г.Моска, В.Парето ва Р.Михельсларнинг илмий ишларида сиёсий элита категориясига муфассал ва ҳар томонлама таъриф берилди, унинг асосий хусусиятлари кўрсатилди. Шу боисдан бу олимлар элитология – сиёсий бошқарувни амалга оширувчи ижтимоий қатламни ўрганадиган махсус илмий йўналишнинг асосчиси деб тан олиндилар. Уларнинг илмий ишларида замонавий элитар назарияларни ажратиш ва баҳолаш имконини берувчи мезонлар белгилаб берилди.

Сўнгги йилларда сиёсий элиталарнинг амалий тадқиқотлари жадал ривожланмоқда, эмпирик материаллар асосида турли сиёсий тизимларда, шу жумладан маъмурий-маъмурий социализм давлатларида элитанинг шаклланиши ва фаолияти таҳлил қилинди. Ушбу мамлакатларнинг ҳукмрон синфини Ғарб олимлари ва уларнинг баъзи социалистик мамлакатлардаги ҳамкасблари, биринчи навбатда унинг номенклатура хусусиятини танқид қилиш нуқтаи назаридан фаол ўрганишди.

Элиталар рекрутациясининг ўзига хос хусусиятлари МДХ тадқиқотчиларининг тадқиқот мавзусига айланди, элитанинг социологик портретлари, собиқ совет номенклатурасини замонавий элитага айлантиришнинг ўзига хос хусусиятлари, минтақавий элита фаолияти, элита институтлаштириш жараёни ва янги элита тузилмаларидаги мижозлар муносабатларининг ўзига хос хусусиятлари таҳлил қилинган.

Ўзбекистонда сиёсий ҳаётни демократлаштириш жараёнларида элитанинг ижтимоий гуруҳ сифатида иштирок этиш механизмини ўрганиш методологияси Н.Жўраев, Р.Жумаев, М. Қирғизбоев, А.Қодиров, И.Саифназаров, Қ.Куранбоев, У.Идиоров, Т.Алимардонов, Ҳ.Ахмедов, Г.Жамолова, О.Жумаев, М.Муллажонова, И.Эргашев,

А.Бегматов, М.Қирғизбоев, А.Сагдуллаев, Н.Комилов, А.Холбеков, Ш.Пахрутдинов, Т.Жўраев, М.Бекмуродов, Д.Раҳимова, Э.Набиев, И.Махмудов, Б.Мирбобоев, Н.Боймуродов, Ш.Зайнутдинов, А.Тўхтабоев, М.Қуронов, А.Зиёев каби олимлар томонидан амалга оширилган илмий тадқиқотларда муайян даражада келтирилган.

Элита назарияси кишиларни ҳокимиятга таъсирини баҳолашда бараварлаштириш, ўртамиёналикни истисно қилишга интилиб, жамият сиёсий ҳаёти соҳасида турли кишиларнинг ҳокимиятга таъсирининг тақсимланишининг нотенглиги, мусабакдошлиги, рақобатдошли экани ва ўсиб боровчи характер касб этишини акс эттиради. Шу маънода сиёсий қатлам секинлик билан ўзгариб боради. Унинг ривожланишида иккита тамойил мавжуд: аристократик ва демократик. Биринчиси сиёсий қатламнинг ҳуқуқий жиҳатдан бўлмаса ҳам амалий ҳаётда ворисий бўлиб қолишга интилиши натижасида пайдо бўлади. Иккинчиси, аристократик тамойил - ўз қатламини “ёпиқ ва кристалл” бўлишини, уни узок давом этишини хоҳлайди. Натижада, ижтимоий турғунлик келиб чиқади. Охир-оқибатда, жамиятда ҳукмрон вазиятларни эгаллаш учун янги ижтимоий кучлар фаоллашади.

Иккинчиси демократик тамойил - сиёсий қатлам пастки қатламларнинг бошқарув фаолияти учун қабул қилинадиган қисми ҳисобига янгиланиб боради. Бу янгиланиш элитадаги кучсизланишнинг олдини олади, уни жамиятга рақбарлик қилишда самарасини оширади. Аристократик ва демократик тамойиллар ўртасидаги ўзаро мувозанат жамият учун фойдалидир. Шу туфайли ҳам жамиятда ворисийлик ва барқарорлик ҳукм суради.

Биринчи авлод элитологларининг вакиллари қаторига Ж. Сорел, М. Вебер, З. Фрейд ва бошқалар ҳам киради. Замонавий тадқиқотлар, у ёки бу тарзда, элита назарияси асосчилари томонидан асос солинган асосий концептуал қоидаларга асосланади. Ўтган асрда элитология жуда мураккаб, баъзида ғалати туюлган эволюцияни бошдан кечирди ва ҳозирги вақтда турли тендентсияларнинг ранг-баранг конгломерацияси бўлиб, баъзан бири бири билан кескин равишда полемицизация қилмоқда. Классик элитология доирасида ривожланган ғояларнинг ривожланиши неоэлитизм, элиталарнинг сўллиберал тушунча-талқинлари ва технократизм принципига биноан шаклланган ҳокимиятнинг энг юқори поғонасини ўрганиш билан параллел равишда содир бўлди.

Итальян социологи, сиёсатшунос профессор Гаэтано Моска ҳар қандай жамиятнинг ижтимоий мақоми ва роли жиҳатидан тенг бўлмаган икки гуруҳга бўлиниши муқаррарлигини исботлаб беришга ҳаракат қилган. У ўзининг 1896 йилда яратилган “Сиёсатшунослик фани асослари” китобида шундай ёзган эди: “Ҳар бир жамиятда – ўртача ривожланган ва эндигина цивилизация куртаклари очилган жамиятдан тортиб, то

кучли ва маърифатли жамиятларгача бўлган - икки синф мавжуддир: бошқарувчилар синфи ва бошқарилувчилар синфи. Биринчиси доимо оз сонли бўлиб, барча сиёсий вазифаларни бажаради, ҳокимиятни ўз қўлида тўплайди ва берилган имтиёزلардан фойдаланади. Иккинчи синф эса кўп сонли бўлиб, биринчилар томонидан бошқарилади ва идора қилинади ҳамда унга (биринчисига) сиёсий организмнинг ҳаёт кечириши учун зарур бўлган моддий воситаларни етказиб туради”.

Москва сиёсий элитанинг шаклланиши ва унинг ўзига хос хусусиятларини чуқур таҳлил қилди. У элита жамиятнинг қолган қисмидан ўзининг моддий, маънавий ва интеллектуал устунликка эгаллиги билан ҳам ажралиб туришини таъкидлайди.

Бошқарувчилар табақасининг бирдамлиги ва уларнинг жамият ҳаётида юқори ўрин тутишини таъкидлаб, Москва уларни “сиёсий синф” деб атади. Бу синф мунтазам равишда ўзгариб боришга мойил бўлади. Унинг таракқиётида икки йўналишни кузатиш мумкин: аристократик ва демократик. Биринчи йўналиш - сиёсий синфнинг ҳуқуқий бўлмаса ҳам амалда мерос сифатида авлоддан-авлодга ўтишига интилишида намоён бўлади. Аристократик йўналишнинг устуворлиги бу табақанинг “ёпиқ” бўлиб қолишига, унинг айнишига ва охир-оқибат ижтимоий турғунликка олиб келади. Натижада, жамиятда ҳумрон мавқени эгаллашга интилувчи янги ижтимоий кучларнинг кураши фаоллашади.

Г.Москва XIX асрнинг охирида сиёсий фанни шаклланиш даврида ушбу жараёнга муносиб ҳисса қўшганлар билан бир сафда бўлган. Москва "Сиёсий фан асослари" асарида ўзининг сиёсий концепцияни баён этган. Шу концепцияга кўра жамият икки синфга бўлинади: бошқарувчи синф ва бошқариладиган синф. Бошқариладиган синф ҳар қандай мамлакатда кўпчиликни ташкил этиши етарли даражада уюлмаган ҳолда бошқарувчи синф қўли остида бўлиб, унинг ҳукмронлигини қонунийлиги, шунингдек зўравонлик характери кесб этилишини тан олади. Москва "Элита" терминини ҳали ишлатмаган. Унинг ўринига у "бошқарувчи синф ва "бошқариладиган синф" тушунчасини қўллаган. Сиёсий (бошқарувчи синфга мансубликни Г.Москва қуйидаги аломатга яъни бойликка, келиб чиқишга, черков иерархиясига муносабати, шахсий сифати, ҳарбий жасорати, бошқарув санъатини эгаллаганлиги кабиларга қараб аниқланади.

Москанинг сиёсий синф назарияси элитар ғояларнинг ривожланишига кучли таъсир кўрсатган бўлсада, сиёсий омилни мутлақлаштириш ва иқтисодга етарли даражада эътибор берилмаганлиги туфайли танқидга учради. Замонавий плюралистик жамиятлар учун бундай ёндашув унча тўғри келмаса-да, “сиёсий синф” назарияси кўплаб тоталитар давлатларда ўз ифодасини топанлигини таъкидлаш жоиз. Бу давлатларда иқтисод ва

ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳалари сиёсатга бўйсундирилди. Москва таърифлаган “сиёсий синф”га ўхшаш табақа - бюрократия номенклатураси пайдо бўлди. Тоталитар давлатларда сиёсий номенклатура таркибига кирган, ҳокимиятга ва бошқарувга яқин бўлганлар “бошқарувчилар синфи” сифатида ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий ҳукмронликка эга бўлдилар.

Вильфредо Парето ҳам Москва каби қуйидаги фикрдан келиб чиқди: “Дунёни ҳамма вақт элита деб аталмиш танланган озчилик бошқарган ва бошқаради. Элита таркибига кирганлар ўзларининг психологик (туғма) ва ижтимоий (тарбия ва таълим натижасида орттирилган) алоҳида хусусиятлари билан ажралиб турадилар.” Ўзининг “Умумий социологияга бағишланган трактат” ида у қуйидагича ёзади: “Баъзи назарийчиларга ёқиш-ёқмаслигидан қатъий назар, инсонлар жамияти бир хил эмас ва инсонлар жисмонан, маънан ва ақлий жиҳатдан фарқ қиладилар”. Унингча, муайян соҳадаги фаолияти ўзининг самаралилиги ва юқори кўрсаткичлари билан ажралиб турадиган кишилардан иборат гуруҳ элитани ташкил этади.

В.Парето назариясида элита ҳукмрон ва ҳукмрон бўлмаган - контрэлитага бўлинади. Ҳукмрон элита бошқарувда бевосита ёки билвосита (лекин самарали) иштирок этса, контрэлита элитага хос сифатларга эга инсонлардан таркиб топади, лекин улар ўзининг ижтимоий мақоми ва жамиятдаги қуйи табақалар учун мавжуд турли тўсиқлар туфайли бошқариш ҳуқуқидан маҳрум бўладилар. Унинг таъкидлашича, ички бирдамлик, жипслик, ўз ҳукмронлигини сақлаб қолиш учун доимо курашиш бошқарувчи элитага хос хусусиятлардир. Олим Н.Макиавеллининг назариясини ривожлантириб, жамият тараққиёти, унинг фикрича, икки асосий турдаги элиталар: “тулкилар” (музокаралар, ён беришлар, хушмуомалалик, хушомадгўйлик ва ишонтириш каби бошқарувнинг “эгиловчан” усулларида фойдаланувчи эпчил раҳбарлар) ва “шерлар” (асосан кучга таянувчи қаттиққўл ва қатъиятли раҳбарлар) нинг вақти-вақти билан алмашинуви натижасида содир бўлади.

Элита деградацияси - бу глобал ижтимоий дисфункция билан боғлиқ бўлган элита гуруҳлари мавқеини йўқотиш жараёни: элита гуруҳи энди эски усуллар билан ҳукмронлик қила олмайди ва оммага мос келадиган янги усулларни таклиф қила олмайди. Элита деградацияси тезлиги ҳар хил бўлиб, деградация ҳам эволюцион, ҳам инқилобий шаклларда содир бўлиши мумкин. Бироқ, битта нарса умумий бўлиб қолмоқда: эскиси ўзини функционал равишда тугатмагунча янги элита гуруҳи ҳокимиятга келмайди.

Маълумки, В.Парето ижтимоий тизим мувозанатга интилишини ва у мувозанатдан чиқарилганда вақт ўтиши билан унга қайтишини кўрсатди. Тизимдаги тебранишлар жараёни ва унинг мувозанатнинг “нормал ҳолатига” келиши ижтимоий циклни ташкил қилади; циклнинг бориши элиталарнинг циркуляция хусусиятига боғлиқ. Парето тарихий жараёни элитанинг асосий турларининг абадий циркуляцияси шаклида тасвирлашга интилди.

Бизнинг фикримизча, элитанинг циркуляцияси мураккаб тушунчадир. Кўпинча бу жараён ўзидаги турли хил таркибий элементларини яширади, бу эса уни ишлатишда ноаниқликни келтириб чиқаради. Элитанинг циркуляцияси борасидаги концепция контексти ҳам ҳар доим аслида нимани англатишини тушунтириши керак. Кўп жиҳатдан, бу ҳолат В. Парето асарларидаги бир қатор номувофиқликлар, унинг қарашларини турли муаллифлар томонидан талқин қилинишининг кўплиги натижаси эди.

Дарҳақиқат, элитанинг концепция сифатида циркуляцияси қуйидаги маъноларга эга: 1) ижтимоий циркуляция сифатида, бу элитанинг ижтимоий субстратини алмаштириш (ўзгартириш) деб тушунилади. 2) элита ичидаги циркуляция деб тушуниладиган сиёсий циркуляция - ҳокимиятни амалга оширувчи ҳокимият элитаси ичидаги гуруҳларни ўзгартириш жараёни.

Ижтимоий циркуляция жамиятда ҳокимиятни амалга оширувчи йирик ижтимоий гуруҳлар сифатида элита динамикасини тавсифловчи энг асосий жараёндир. Ижтимоий циркуляция доирасида биз иккита турли хил жараёнларни ажратиб кўрсатамиз: элитанинг ўзгариши ва элитанинг янгиланиши.

Элиталарнинг ўзгариши тарихда жуда кам учрайдиган жараён бўлиб, у тарихан маълум турдаги элиталарнинг ҳокимиятда ўзгаришидан иборат. Ушбу силжишлар, биринчи навбатда, янги тизимни ташкил этувчи тармоқлар ёки ҳатто янги иқтисодий тузилмаларни келтириб чиқарадиган технологияларни ривожлантиришдаги жиддий силжишлар билан боғлиқ. Уларнинг таъсири остида янги тармоқларнинг ижтимоий асосини ташкил этувчи ижтимоий гуруҳларнинг шаклланиши содир бўлади. Уларнинг негизида пайдо бўлган янги субэлиталар ўзлари учун қулайроқ ҳокимият позицияларини таъминлаш учун ҳокимият учун курашни бошлайдилар.

Бошқа мезонлар сифатида қуйидагилар кўриб чиқилиши мумкин: 1) ҳокимият элитасининг ҳукмрон қисмини ишга қабул қилиш пулининг ўзгариши; 2) янги элита гуруҳига хос бўлган ижтимоий амалиётларнинг бутун ҳокимият элитаси ёки унинг кўпчилиги томонидан такрорланиши; 3) ҳокимият элитасининг тузилишини унинг

элементларини янгилаш орқали ўзгартириш. “Ёлланганлар” ҳокимият элитасининг кўпчилик қисмини ташкил этиши мутлақо шарт эмас, улар ҳокимият элитасининг сиёсатини белгилаб олиши, ҳокимият элитасининг ҳукмрон гуруҳи эса, умуман олганда, ўзини кўпайтириши мумкин; 4) элита функцияларининг ижтимоий ташувчисининг ўзгариши, асосийси, элита функцияларининг ижтимоий ташувчиси янги технологиялар, ишлаб чиқариш тармоқлари, янги технологик қоидалар ёки ҳукмронликнинг янги усуллари асосланади; 5) янги элита гуруҳи учун янги фалсафий ва мафкуравий асослаш шаклланимда, у кўпинча эски шаклларга киритилиши, эски элита билан давомийликни расмий равишда сақлаб туриш учун уларга мослашиши мумкин.

Ҳозирги кунда элита назариясига кўплаб ёндашувларнинг мавжудлиги, айниқса, ўтиш давридаги жамиятлар элитасини ўрганишда, нафақат элитологиянинг ривожланишининг объектив сабаблари, балки субъектив табиат омили билан ҳам изоҳланади. Шунинг учун, улар баъзида ҳақиқий элитологик тадқиқотлар мижозлари вазифасини бажарадилар, бунда ҳақиқий дунё уларнинг сиёсий муносабатларини ҳисобга олган ҳолда "моделлаштирилади".

“Сиёсий элита” тушунчасини ҳам худди “элита” тушунчаси каби ҳар ким ўзича тушунтиради, чунки уларни ўрганиш учун турли мезонлар мавжуд. Мазкур тушунча таърифларнинг кўплиги сиёсий элиталарнинг тарихий ривожланиши жараёнида доимий равишда ўсиб бориши билан боғлиқ. Масалан, Г.Ашин сиёсий элита сифатида сиёсий стратегик қарорлар қабул қиладиган кишиларни назарда тутса, элитани қадриятлар муносабати, стереотиплар ва ҳуқ-атвор меъёрларининг ўхшашлиги билан бирлаштирилган, ҳар хил бўлса-да, ўзига хос ижтимоий ҳамжамият, деб тушунтирди. Яна бир Россиялик тадқиқотчи О.В. Криштановская мамлакатнинг сиёсий элитасини миллий қарорлар қабул қиладиган одамлар деб атайди: мамлакатнинг юқори раҳбарияти, ҳукумати, парламенти ва минтақавий элитаси.

Г. Лассуелл элитани жуда кенг таърифлаган ва унга “катта сиёсий таъсирга эга бўлган муҳолифат аъзолари ҳам киритилган, улар билан расмийлар ҳисоблашишга мажбурдир”. Г. Моска ва В. Парето элиталари назариясига кўра, элита меросхўрлик, кооптация, танлов / сайлов каби ижтимоий процедуралар орқали сиёсий синф сифатида шаклланади. Улар ҳақиқий элита айнан ҳукмрон элита эканлиги ва муайян шароитларда унинг ўрнини контр-элита (яъни муҳолифат) эгаллаши мумкинлиги ҳақида баҳслашдилар. В. Паретонинг ёзишича, “асосий синфда иккита кичик синф мавжуд: ҳукмрон ва ҳукмрон бўлмаган элита”.

Элита назариясига плюралистик ёндашувга кўра (В. Парето, П. Бахрах), демократик жамиятларда камида иккита элита - ҳукмрон ва ҳукмрон бўлмаган (муҳолифат элитаси) мавжуд бўлиб, улар ўртасида доимий рақобат мавжуд бўлиб, унинг натижалари сайлов билан белгиланади. Рус тадқиқотчиси М.А. Чешков ривожланаётган мамлакатлар элитасини ҳисобга олган ҳолда, унинг хусусиятларидан бири сифатида умуман ҳокимият тизимига муносабатни кўриб чиқди ва шу тариқа элитани доминант ва “қарам-элита”га ажратди. Аслида сиёсатчи учун маҳорат ва профессионализм, танқидга тўғри ва ўз вақтида жавоб бериш қобилияти, шахсий бўлмаган электорат билан эмас, балки аниқ одамлар билан ишлаш кўникмалари ва қарор қабул қилиш қобилияти ўта муҳим фазилатлардир.

Инглиз сиёсатшуноси Ж. Уиллертон янги аъзоларни ёллашда ва ҳатто ривожланган мамлакатларда элита орасида тарғиб қилишда ҳомийликдан қочишнинг иложи йўқлигини таъкидлади. Ва рус сиёсатшуноси О.В. Криштановская мижозларни норасмий сиёсий алоқалар тизими, деб таърифлайди. Сиёсий элита борасидаги тадқиқотларда улар орасида қон-қариндошчиликни ўрганиш ҳам муҳим. Масалан, италиялик сиёсатшунос ва социолог В. Парето жамиятнинг ижтимоий табақаланишини пирамида шаклида тасвирлаб берган, унинг тепаси кичик элита, базаси эса аҳолининг асосий қисмини ташкил қилади.

Сўл йўналишдаги америкалик машҳур социолог Р.Миллс таъкидлаганидек, ҳар қандай жамиятда ҳокимиятга эга бўлган, ҳукмрон институтлар ичида ҳукмронлик қиладиган ва унга асосий хусусияти билан ажралиб турадиган маълум бир озчилик бўлади: бирлик, шаклланишнинг бир хиллиги ва аристократлик. Бу гуруҳ, Р. Миллснинг фикрича, аслида ҳукуматга ҳеч қандай таъсир кўрсатмаган кўпчиликка қарши чиқади ва уни ўз манфаатлари йўлида манипуляция қилади.

Элитанинг янгиланиши қуйидагича намоён бўлади: 1) элита гуруҳлари шахсий таркибини қисман янгилаш орқали. Бу табиий демографик жараён билан ҳам, вазият омиллари, муайян ижтимоий жараёнлар таъсирида пайдо бўлган янги кичик гуруҳлар вакиллари элитага кириб келиши билан боғлиқ бўлиши мумкин; 2) элита кичик гуруҳлар тўпламини қисман янгилаш. Қоида тариқасида, бу янги ишлаб чиқариш ривожланишининг табиий жараёнлари билан боғлиқ бўлиб, демографик, иқтисодий, жўғрофий омиллар асосида амалга оширилади; 3) ҳокимият элитасида маргинал, "экзотик", мавқега “мос келмайдиган”, ҳатто маълум ахлоқий координаталар тизимида жинойатчи сифатида қабул қилинадиган янги ижтимоий амалиётларнинг пайдо бўлиши ва

бошқалар; 4) субэлит гуруҳларнинг қарашларини акс эттирувчи янги муқобил мафкураларнинг пайдо бўлиши.

Элитанинг янгиланиши муқаррар равишда элитанинг алмашилиш жараёнига айланади. Шу маънода элитанинг янгиланиши элитанинг “бўлиб-бўлиб” ўзгаришидир. Элиталарнинг янгиланиши ҳар доим элитанинг ўзгаришининг нисбатан динамик жараёнидан олдин, уларнинг айланишидаги энг узоқ жараён сифатида ишлайди. Ўзаро бу жараёнлар ўзаро боғлиқ ва ўзаро алоқадор бўлиб, элиталарнинг янгиланиши элиталар алмашинувининг табиий олдинги босқичи сифатида намоён бўлади.

Эволюция жараёни кўп йиллар ва узоқ муддат давомида узлуксиз, секин, лекин барқарор давом этувчи трансформация (В. Парето бўйича) сифатида қаралади. Бироқ, эволюция ва трансформация ўртасида маълум фарқлар мавжуд. Агар ҳокимият элитасининг эволюцияси жараён сифатида ҳокимият элитасининг алоҳида вакилларининг босқичма-босқич ўзгариши орқали ўтадиган бўлса, трансформация элитанинг бир тарихий типидagi ички ҳолатларнинг ўзгаришидан иборат бўлган ўзига хос эволюцион жараёндир.

ХУЛОСА

Сиёсий элитанинг замонавий назариялари қадимги дунё (Конфуций, Афлотун, Аристотел) давридан бошланган чуқур илмий ва фалсафий асосларга эга. Айнан ўша пайтда сиёсий ҳуқуқнинг моҳиятини назарий тушунишнинг асослари қўйилди, уларнинг профессионаллиги ва ҳокимият самарадорлиги мезонлари шакллантирилди. Бу анъана ўрта асрлар Уйғониш даврида ҳам давом эттирилди. Н. Макиавелли бошланғич тенгсизлик концепциясини асослаб бера туриб, ҳар қандай жамият элитизми ҳукмронлик ва бўйсунуш муносабатларини мутлақ ҳолга келтиради, ҳукмрон гуруҳларнинг ҳокимиятни барча воситалар билан сақлаб қолиш уларнинг ихтиёрида эканини уқтиради.

Элита ҳар хил тарзда тавсифланади: тегишли фаолият соҳасида энг юқори кўрсаткични олган шахслар (В. Парето); ҳокимиятга йўналтирилган энг фаол сиёсий одамлар (Г. Моска); жамиятда энг катта обрў, бойлик, мақомга эга бўлган шахслар (Г. Лассвелл); масъулиятни юқори ҳис қиладиган шахслар (Х. Ортега ва Гассет); ташкилот ва муассасаларда ҳокимиятга эга бўлган шахслар жамиятдаги ҳаётини белгилайдилар (Т. Дай); жамиятнинг сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётида етакчи ўринларни эгаллаган кишиларнинг тор гуруҳи (Т. Дай, Х. Зиеглер) ва бошқалар. Ўрганилаётган атаманинг таърифига бошқа ёндашувлар ҳам мавжуд.

Сиёсий элиталар назарияларининг қисқача таҳлили асосида хулосалар чиқаришимиз мумкин. Кўриб чиқилган сиёсий элиталар назарияси, уларнинг ёпиқ турдаги олигархик

элита гуруҳларини ҳимоя қилиш учун курашадиган концепциялардан келиб чиққан ҳолда, элитани очиқ тузилма, жамият вакиллари деб ҳисоблаш мумкин.

Жамият аллақачон ўзининг муқобил кун тартибини таклиф қила оладиган элитанинг мулоқот рақиб сифатида ҳаракат қилмоқда. Демак, сиёсий элитанинг замонавий назарияларининг ривожланиш вектори демократлаштириш жараёнининг динамикасига ва уларнинг ривожланишида кузатиладиган хусусиятларга боғлиқ. Бундай назариялар тобора кўпроқ ахборотлашган жамиятда ҳокимиятнинг ўзига хос хусусиятларини кўриб чиқа бошлади. Сўнгги пайтларда ривожланаётган ахборот жамияти шароитида элиталарни демократлаштириш жараёнига тобора кўпроқ эътибор қаратилмоқда. Бу янги воқеликка ўтиш элитадан эски (анъанавий) қиймат тизимини қайта куришни талаб қилмоқда.

Элита ҳар хил тарзда тавсифланади: тегишли фаолият соҳасида энг юқори кўрсаткични олган шахслар (В. Парето); ҳокимиятга йўналтирилган энг фаол сиёсий одамлар (Г. Моска); жамиятда энг катта обрў, бойлик, мақомга эга бўлган шахслар (Г. Лассвелл); масъулиятни юқори ҳис қиладиган шахслар (Х. Ортега ва Гассет); ташкилот ва муассасаларда ҳокимиятга эга бўлган шахслар жамиятдаги ҳаётини белгилайдилар (Т. Дай); жамиятнинг сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётида етакчи ўринларни эгаллаган кишиларнинг тор гуруҳи (Т. Дай, Х. Зиеглер) ва бошқалар.

ФЙДАЛАНИЛАГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Қирғизбоев М. Полиология. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2013. –Б. 283
2. Қирғизбоев М. Полиология. –Тошкент: Янги аср авлоди, 2013. –Б. 279
3. Основы политической элитологии. Учебное пособие / Ашин К., Понеделков А.В., Игнатов В.Г., Старостин А.М. –М.: ПРИОР, 1999. –С. 77-84.
4. Политология. Алиев Б. ва бошқалар. –Тошкент: “Адиб” нашриёти, 2010.-Б. 114
5. Зотов А. Теория элит Парето: ее формирование и связь с современной элитологией / Отв. ред. А.В. Дука. СПб.: Интерсоцпресс, 2011. С. 8-29.
6. Власть и элиты / Гл. ред. А.В. Дука. Т. 1. СПб.: Интерсоцис, 2014.- с.13
7. Власть и элиты / Гл. ред. А.В. Дука. Т. 1. СПб.: Интерсоцис, 2014.- с.14-15
8. Основы политической элитологии. Учебное пособие / Ашин К., Понеделков А.В., Игнатов В.Г., Старостин А.М. –М.: ПРИОР, 1999. –С. 77-84.
9. Лассуэлл Г. Д. Язык власти // Политическая лингвистика. Екатеринбург, 2006. Вып. 20
10. Основы политической науки. Часть I.-М.: МГУ им.М.В.Ломоносова, 1996. –С. 163-165.

11. Парето В. Компендиум по общей социологии. –Москва: - С. 314.